

OSMANLI BÜROKRASİNDE YÜKSEK SİYASET-ULEMÂ İLİŞKİLERİ: MOLLA LÜTFİ ÖRNEĞİNDE BİR DEĞERLENDİRME

Mehmet EVKURAN*

Özet

Osmanlı Bürokrasisinde Yüksek Siyaset-Ulemâ İlişkileri: Molla Lütfi Örneğinde Bir Değerlendirme

Osmanlı toplumunda dinsel kurumsallaşma politik öncelikler ve ihtiyaçlar temelinde gerçekleşti. İslam'da ruhban ve din adamları sınıfının olmayışı (Bu durum özellikle Sünnilik için geçerlidir.) bu olguyu daha da pekiştirdi. Diğer yandan Sünnî ulema arasındaki rekabet ve çekememezlik, din-siyaset ilişkisinin en zayıf ve kırılğan noktası olmuştur. Buna bağlı olarak siyasî iktidardan bağımsız ayrı bir dinsel ve entelektüel bir düşünce ortaya çıkamamıştır. Bu sorun Osmanlı sonrası döneme de yansımıştır. Molla Lütfi, Osmanlı-Türk siyasî kültüründe trajik ve çarpıcı bir örneklerden biridir. Bu çalışmada Osmanlı'da din-siyaset ilişkileri ve ulemanın durumu, Molla Lütfi olayı üzerinden ele incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Siyaset, devlet, din, siyasî düzen, Osmanlı İmparatorluğu, Molla Lütfi, politik kültür.

Abstract

High Politics-Oulama (Religious Functionary) Relations in Ottoman Bureaucracy

In Ottoman society, religious formative substantially was based on the political initiatives and requirements. The lack of priesthood in Islam (Especially in Sünnite Islam) confirmed this fact. On the other hand, competition and jealousy among Sünnite oulama was the thinnest ring and breaking point of religious-state relations. Thus, authentic and independent religious and entelektual thinking couldn't come into existence beyond state politics. This problem also has reflected to following periods after Ottoman state. Mulla Lutfi was one of the blazing and tragic examples in Ottoman-Turkish political culture. In this study, religion-state relations and position of ulama in Ottoman society will be analysed in the case of Mulla Lutfi.

Key words: Politics, state, religion, policial order, Otoman Empire, Mulla Lutfi, political culture.

Giriş

Bu çalışma yapısal açıdan iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Molla Lütfi'nin (ö.1494) hayatı, fikirleri ve biyografisine dair tanıtım yapılacaktır. İkinci bölüm ise ağırlıklı olarak konunun genel bir değerlendirmesi ve metodolojisi üzerinde durmaktadır. Bu bölümde yoğun olarak yapısal bir çözümleme denemesinde bulunmaya çalışacak ve Osmanlı'daki dinsel bürokrasi ve taşıdığı sorunlar, buna bağlı olarak da dinsel düşüncenin seyri üzerindeki etkilerine değineceğiz. Ayrıca Molla Lütfi'nin idamı ve bu idam ka-

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam Ana Bilim Dalı

rarının hukukîliği üzerinden Osmanlı'daki din ve devlet bürokrasisi arasındaki kırılgan ve sorunlu ilişki tartışılacaktır. Molla Lütü olayını tarihte yaşanmış münferit bir olay olarak ele almak da kendince meşrû bir bilimsel yaklaşımdır. Çünkü bizce bu olay, Osmanlı din ve devlet düzeninin sorunlu yanlarını tartışmak için iyi bir model niteliği taşımaktadır.

Molla Lütü'nin Hayatı

Makalede ele alacağımız kişi, kısaca Molla Lütü olarak bilinen Molla Sarı Lütü Lütfullah b. Hasan Tokadî el-Hanefî'dir. Tokatlı Kutbettin Hasan'ın oğludur. Molla Lütü, Osmanlı İmparatorluğunun gelişme dönemi olarak bilinen Fatih ve II. Beyazıt dönemlerinde yaşamış önemli bir kişiliktir. "Deli Lütü" olarak ünlenmiş, ayrıca yaşadığı dönemde de Tokatlı olduğu için Lütfullah el-Tokadî, sarışın olduğundan dolayı da Sarı Lütü diye de anılmıştır. Asıl adı Lütfullah olmasına karşı Molla Lütü diye anılan bu bilge kişi öyle bildik, sıradan bir âlim değildir. "Delilik" unvanını kıyafeti nedeniyle hak ettiği rivayet olursa da dilini tutmak nedir bilmeyen ve sözünü esirgemeyen tavrıyla bu unvanı fazlasıyla hak ettiği anlaşılmaktadır.¹

Molla Lütü Tokat'ta doğmuştur, doğum tarihi ise tam bilinmemektedir. İlk eğitimini dönemin önde gelen müderrislerinden Kutbeddin Hasan Efendi'den almıştır. Ardından Hoca Sinan Paşa'nın derslerine devam etmiştir. Bunu meşhur âlim Ali Kuşçu'nun dersleri takip etmiş müderrisliğe ise Ayaşofya Medresesi'nde ders vererek başlamıştır. Hocası Sinan Paşa'nın yardım ve desteğiyle hükümdar kütüphanesinde "Hafız-ı kütüp" bugünkü karşılığı kütüphane müdürü olarak görev yapmıştır. Molla Lütü için bu görev hayatının en bereketli ve verimli dönemi olmuştur. Bu sayede yani kütüphane müdürlüğünün sağladığı olanaklar sayesinde çeşitli ilim ve fenleri tanıma hırsı ve azmiyle aralıksız bir şekilde durmadan okumuş, ilmini ilerletmiş ve anlayışını geliştirmiştir. Sonra Bursa, Edirne, Filibe ve İstanbul'da bulunan önde gelen çeşitli medreselerde hoca olarak görev yapmıştır.

Osmanlı eğitim ve kültür tarihinde Fatih döneminde iyi niyetli bir girişim olarak kendi adıyla anılan medreselerin kurulmasını gösterebiliriz. Fatih'in medreseden beklentisinin imparatorluğa layık bir yüksek öğretim kurumunu oluşturmak olduğunu sanıyoruz. Onun ders programlarıyla yakından ilgilendiği bazı derslerin mutlaka programda yer almasını bazı derslerin ise

1 Ekmeleddin İhsanoğlu, "II. Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1998, c. 2, s. 384 vd.

yardımcı olarak okutulmasını istediği bilinmektedir.²

Osmanlı Devleti'nin üst kademelerinde Fatih'in ölümünden sonra da müsbet bilimlere gösterilen ilgi devam etmiştir. Dönemin önemli ilim ve devlet adamı Sinan Paşa ve öğrencisi Molla Lütü bu dönemde de Matematik ve Astronomi üzerine çalışmalarını sürdürdüler. Molla Lütü, yüz kadar bilim dalının adını ve konularını anlattığı meşhur eseri *El-Metâlibu'l-İlâhiye fi Mevzuâtı'l-Ulûm* adlı kitabını yazmıştır. Ali Kuşçu'dan Matematik dersleri almış olan Molla Lütü'nin Matematik ile ilgili diğer bir eseri de *Taz'îfu'l-Mezbah* (Sunağın İki Katına Çıkarılması)'dır. Lütü'nin bu eseri yazarken İzmirli Theon'un Delos adasında yapılan sunağın iki katına çıkarılmasıyla ilgili Eflatun'dan aktardığı bir metinden esinlendiği düşünülmektedir.³ Bu konu bilim tarihinde *Delos Problemi* adıyla anılır. Sunağın iki katına çıkarılması meselesi de Tanrı'nın daha büyük bir sunağa ihtiyaç duyduğuyla ilgili değil, Yunanlıların Matematiği ihmal ettikleri yolunda bir göndermeye dayanır. Söylenceye göre Theon, problemin orta orantılı yöntemle çözümlenebileceğini kavramıştı. Molla Lütü de eserinde önce çizgi ve karelerin kendileriyle çarpımı üzerinde durmuş, ardından küpün ikileştirilmesinin, yanına yeni bir küp eklemek olmadığını aksine bunu sekiz defa büyütme olduğunu açıklamıştır. Lütü, böylece Kadızâde'nin *Eşkâlu't-Tessi* adlı eserine yazılan Ebu'l-Fetih Haşiyesi'nden başlayarak birçok eserde sözü edilen "geometri bilmeyen kâdının (hâkimin) hükmünde yanılığa düşeceği" endişesini dile getirmiştir.⁴

Molla Lütü'nin Eserleri

Ülkemizde ya da yurt dışındaki farklı kütüphanelerde kayıtlı bulunan Molla Lütü'ye ait eserler şunlardır:⁵

1. *Zubdetu'l-Belâga/Risâle-i Mevlana Lütü min İlmi'l-Belâga= Risâle-i Âdâb/* Molla Sarı Lütü Lutfullah b. Hasan Tokadi Hanefi, 900/1494-95. [y.y.] Yazma, [t.y.] 105 y.; 30 cm. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü no. 1693'de kayıtlı nüshanın fotokopisidir. Mikrofilm mevcut, (db no: M00024) 35mm. negatif. 1. Arap dili Risâle-i Adâb

2 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 77.

3 Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1970, ss. 58-61.

4 Taşköprüzâde, Ebu'l-Hayr İsamüddin, *el-Şakâik el-Nu'mâniyye (fi Ulemâi Devlet'l-Osmânî)*, çev.: Mecdi M. Efendi (Edirmeli), Mısır 1296, s. 279 vd.

5 Orhan Şakik Gökyay, çalışmasında Molla Lütü'ye ait olduğu söylenen onaltı adet eserden söz eder ve bunlar hakkında kısa bilgiler verir. Bk. Gökyay, *Molla Lütü*, s. 26 vd.

(İsam demirbaş no: 082909).

2. **Risâle fî Tahkîki Vucûdi'l-Vâcib** (Vucûdu'l-Mebdei'l-Evvel): Süleymaniye kütüphanesi, Yenicami, nr. 1181.
3. **Taz'îfu'l-Mezbah, La duplication de l'autel : Platon et le probleme de Delos =Risâle-i taz'îfü'l-mezbah:** Molla Sarı Lutfi Lutfullah b. Hasan Tokadi Hanefi Molla Lutfi, 900/1494-95 ; yay. M. Şerefettin Yaltkaya; çev. Abdülhak Adnan Adıvar, Henry Corbin. İstanbul : Institut Français d'Archeologie de Stamboul, 1940. (Paris, Beyrut : E. de Boccard Editeur, el-Matbaati'l-Katalikiyye) 61, 23 s. ; 24 cm. *Taz'îfü'l-mezbah* olarak meşhurdur. Geometri *Risâle-i taz'îfü'l-mezbah*, İsam demirbaş no: 062768 ile İSAM kütüphanesinde de kayıtlıdır. Bu eseri ilk kez Brocelman ortaya çıkarmış, Adnan Adıvar da kitabında (*Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 58, 59) tanıtmıştır.

Molla Lütü'nin çoğu Arapça olan eserleri XVII. yüzyıla kadar elden düşmemiştir. *Taz'îfü'l-Mezbah* (Sunak Taşının İki Katının Bulunması Hakkında) adlı kitabı iki bölümden oluşur. Birinci bölümde kare ve küp tarifleri, çizgilerin ve yüzeylerin çarpımı ve iki kat yapılması gibi geometri konuları ele alınmıştır. İkinci bölümde ise meşhur Delos problemi incelenmiştir. Molla Lütü'nin bu problemi, İzmirli Theon'un eserinden öğrendiği anlaşılmaktadır. İzmirli Theon, İskenderiye Kütüphanesi müdürü Eratosthenes'e atıfla, Delos adasında büyük bir veba salgını çıkınca ahalinin Apollon rahibine müracaat ederek bu salgının geçmesi için ne yapmak gerektiğini sorduklarında, rahibin tapınaktaki sunak taşını iki katına çıkartmalarını tavsiye ettiğini, böylece kolaylıkla çözülemeyecek bir matematik problemi ortaya çıkmış olduğunu yazar. Mimarlar bu işi başaramayınca, Platon'un yardımını isterler. Platon, rahibin sunak taşına ihtiyacı olduğundan değil Yunanlılara matematiği ihmal ettiklerini ve küçümsediklerini söylemek maksadında olduğunu bildirdikten sonra problemin orta orantı ile çözüleceğini ifade etmiştir. Molla Lütü işte bu hikâyeye dayanarak eserini yazmıştır. Kitabında, tapınaktaki sunak taşının iki katına çıkarılması probleminden yola çıkarak küpün iki kat yapılmasının, yanına başka bir küp ilave etmek demek olmayıp onu sekiz defa büyütme olduğunu açıklar.

4. **Haşiyeye ala Haşiyeti's-Şerhi'l-Metâli:** Milli kütüphane Yazmalar bölümü, 64 Karaali 43 numarayla kayıtlıdır. Molla Lütü'nin en hacimli eseridir. Sirâceddîn el-Urmevî'nin mantıkla ilgili *Metâliu'l-Envâr* eserine Kütbüddîn Râzî tarafından yazılan *Levâmiu'l-Esrâr* adındaki şerhi için

Cürcânî'nin yazdığı haşiyeye dairdir.

5. **Haşiyeye ala Şerhi'l-Miftâh:** Süleymaniye kütüphanesi, Cârullah Efendi, no 1793. Bu eser, Sekkâkî'nin Miftâhu'l-Ulûm adlı kitabının belâğat ilimleriyle ilgili olan üçüncü bölümüne Cürânî tarafından yazılan şerih haşiyesidir. Anlaşıldığı kadarıyla Molla Lütü bu eseri bazı güç ve anlaşılması zor yerleri açıklamak ve kolaylaştırmak amacıyla yazmıştır.⁶
6. **Haşiyeye alâ Evâili Şerhi'l-Mevâkıf:** Adudiddîn el-Îcî'ye ait ve *el-Mevâkıf* adıyla meşhur olan kelam kitabının şerhidir. (Milli kütüphane Yazmalar bölümü, 34 atf 1219/5).
7. **Es-Seb'u's-Şidâd:** Padişah II. Beyazıd'ın huzurunda alimlerle yapılan tartışma ve görüşmelerin sonradan kaleme alınmış biçimidir. Düşünürümüz bu kitabında Cürcânî'nin bazı görüşlerini ele almakta ve çeşitli açılardan ona eleştiriler yöneltmektedir.
8. **Risâle fîmâ Yete'allaku bi Hurûfi't-Teheccî:** Leiden, Universiteitsbibliothek, Or., nr. 958).
9. **Risâle fîl-Ulûmi's-Şer'iyye ve'l-Arabiyye (Risâle fî Mevzûâti'l-Ulûm):** Bu risale Padişah II. Beyazıd'a sunulmak üzere yazılmıştır. Kitapta yirmi dokuz Arap dili kırk dördü de İslam diniyle ilgili olmak üzere toplam yetmiş üç ilim üzerinde durulmuştur. Molla Lütü saydığı ve tanıttığı ilimlerin sayısını hadiste haber verilen yetmiş üç sayısıyla uyduğuna dikkat çekerek kendisinin Ehl-i Sünnet inancına sıkı sıkıya bağlı olduğunu belirtmiştir.
10. **Risâle (Kelimât) müteallika bi âyeti'l-Hacc:** II. Beyazıd'ın huzurunda hacc âyetiyle (Bakara suresi 196-199. ayetler) ilgili olarak yapılan tartışmaların sonradan kaleme alınmış biçimidir. Molla Lütü bu eseri veziria'azâm Ali Paşa'ya ithaf etmiştir.
11. **Risâle-i Mevlânâ (Molla Lütü'nin Risâle-i Mevlânâ Lütü'si):** Yazarı belli olmayan Türkçe'nin belâğatı hakkındadır. Arapça bilmeyenlere Arapça'yı öğretmek amacıyla yazılmıştır. Molla Lütü'nin ölümünden sonra oğlu tarafından temize çekilen bu esere bir de mukaddime eklenmiştir.
12. **Harnâme:** Kaynaklarda bu eserin tanıtımı hakkında yeteri kadar bilgiye yer verilmez. Sadece kitabın kaba ve müstehcen ifadelerle dolu olduğu

6 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1972, c. II, s. 1765.

söylenmektedir.⁷

Kişiliği

Kaynaklar, Molla Lütü'nin keskin zekalı, keskin ve sivri dilli, bilimin pek çok dalında üst düzeye ulaşmış, sözünü söylemekten sakınmayan ve hazır cevaplılıkta usta, geleneksel bilimlerin yanında akılcı bilimlere önem veren biri olduğunu belirtir. Derin bilgisinden dolayı da halk arasında Deli Lütü diye ün kazanan bu bilgin, aynı zamanda usta bir hekim idi. Sinan Paşa, Fatih zamanında 1470 yılında vezirliğe yükseltilmiş aynı yıl, Sahn-ı Seman'da ve Şeyh Vefa zaviyesinde müderrislik yapan Lütü de hocası sayesinde Fatih'in saray kütüphanecisi (Hafız-ı Kütüp) olmuştu. İlerleyen yıllarda hocası gözden düşünce de Müderris olarak Sivrihisar'a sürülmüş, Molla Lütü de kendisiyle birlikte gitmiştir.

Molla Lütü 15. yüzyılda, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde yaşamış meşhur matematikçiler arasında sayılır. Sinan Paşa'nın ve Ali Kuşçu'nun öğrencisi olmuş, Ali Kuşçu'dan öğrendiği matematik bilgilerini Sinan Paşa'ya aktarmıştır. Böylece Sinan Paşa onun aracılığıyla Matematik öğrenmiştir. Fatih, Sinan Paşa'nın tavsiyesiyle Molla Lütü'yi özel kütüphanesinin müdürlüğüne getirmiştir. Molla Lütü bu sayede pek çok değerli kitaptan değişik bilimleri öğrenme fırsatına sahip olmuştur. Sinan Paşa, Fatih tarafından Sivrihisar'a sürülünce, Molla Lütü de hocası ile birlikte gitmiş, Sultan II. Bayezid'in tahta çıkmasının ardından hocasıyla birlikte İstanbul'a dönmüştür. Bursa'da bulunan Yıldırım Bayezid Medresesi'nde, ardından da Filibe'de ve Edirne'deki medreselerde hocalık yapmıştır.

Molla Lütü çevresindeki devlet erkânına ve bilginlere şakalar yaparak onları eleştirdiğinden, çoğu kimse tarafından seilmeyen bir kişi oldu. Fatih Sultan Mehmed'le bile sanki onun arkadaşı imişcesine şakalaşırdu.⁸

7 Molla Lütü'nin *Harnamesi*'ndeki üslubu ve hicvettiği kişiler için sarf ettiği sözlere bazı örnekler için bk. Orhan Şaik Gökyay, *Molla Lütü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, ss. 23, 24.

8 Kaynaklarda Fatih ile ilgili şu olay anlatılır: "Belirtildiğine göre bir gün Sultan Fatih bir kitap almak için kütüphanesine gelir ve Molla Lütü'ye hitaben işaret ettiği kitabın kendisine verilmesini emreder. Yüksek bir yerde olan kitabı almak için Molla Lütü yerde bulunan bir mermer parçasının üzerine basarak kitabı Padişaha vermek ister. Onun bu hareketini gören Fatih; "Neyledin, ol taş Hz. İsa Aleyhisselamın mevlididir; ol taş üstüne doğmuştur." der. Molla Lütü ses çıkarmaz ve hizmetine devam eder. Kitaplar arasında eski bir bez parçası dikkatini çeker. Güveler yemiş, delik ve tozlu bezi alır, büyük bir saygı ile götürüp Sultan Fatih'in dizinin üstüne koyar. Sultan bu durumdan huzursuz olur ve bu

Molla Lütfi âlimdir, zekidir, latifecidir. Yani iyi olmasına iyi, bilgili olmasına bilgilidir ama büyük bir “kusuru” vardır. O kusuru da sözünü ve gözünü budaktan esirgememesidir. Ne âlim tanır konuşurken ne de devlet adamı. Kısacası, ölçü nedir bilmez. Zaten bu sivri dilli ve ölçüsüz olması onun başına çok işler açmıştır. Padişah huzurunda dahi yapılan tartışmalarda lisanıyla padişahları üzdüğü gibi gözden düşmesine de neden olmuştur.

İğneli dili, boyun eğmez kişiliği, dik başlı tavrıyla ve nüktedanlığıyla dikkatleri üzerine çeken Molla Lütfi, aynı zamanda şiirlerle de meşgul olmuştur. Nitekim kendisine “Şair misin?” diye sorulduğunda İmam Şafii’ye isnad edilen ve mealen “...Eğer şiir söylemek âlimler hakkında bir nakise teşkil etmese idi, ben, Lebib’den daha şair olur ve ondan daha güzel şiir söyler idim.” beytini tekrar ettiği belirtilir.

Hayatında sadelik ve tabiiik onun bir başka özelliğidir. Gösterişe düşkün değildir. Lâkin haksızlık ve yanlışlık karşısında sabırsızdır. Giyim konusunda olabildiğince basit giyinen ve halkın giyimiyle özdeş olan giysisiyle, kompleksiz tavrıyla dikkati çeker. Müderrislik sırasında ise atına binerek medreseye geldiği, atını kendi eliyle yemlediği, sonra da derse girdiği, ikinci vaktine kadar devam eden dersi tamamlayarak medreseden ayrılıp, Şeyh Vefa Zaviyesi’nde akşam ezanına kadar Sahih-i Buhari’den ders okuyarak açıklamalar yaptığı, zaman zaman ise derslerinde hadisleri açıklarken göz yaşlarını tutamadığı rivayet olunur. Molla Lütfi ya da “Deli Lütfi” namlı bu bilge insanın hayatındaki en büyük dram ise idam edilmişidir. Zaten tarihimizde onu bu kadar öne çıkaran şey de mahkeme sonucu hakkında verilen idam kararı ve padişah onayıyla bu kararın uygulanmasıdır.

II. Bayezid’in hükümdar olmasından sonra hocası ile birlikte İstanbul’a dönmüş, önce Bursa sonra Edirne ve nihayet Fatih medreselerine müderris atanmıştı. Bu son atama, eskiden beri eserlerini eleştirerek rahatsız ettiği zamanın bilginlerinden İbrahim Hatipzâde’nin kıskançlığını kabarttı. Samimi bir Müslüman olan ancak derslerinde dinin daha ziyade vicdanî ve ruhî yönlerine önem veren Molla Lütfi’nin dinsizliği iddiası ortaya atıldı. Bir meclis huzurunda muhakeme edilerek bazı üyelerin karşı oyuna rağmen Hatipzâde’nin fetvasıyla öldürülmesine karar verildi. Molla Lütfi’ye isnat edilen suçların neler olduğu, bir taraftan Molla Ahaveyn adı ile ünlü

eski bez parçasını neden getirdiğini sorar. Molla Lütfi: “Devletlü Efendim, neye bî-huzur olursunuz? Bu bez, İsa Peygamberin beşiğinin bezidir” diye cevap verir.” Gökyay, *age*, ss. 7, 8.

Muhyiddin Mehmed'in *Ahkâmu'z-Zındık* adlı eserinden, öte yandan Molla Lütü'nin karısının amcası olan Ahmet Paşa'nın yazdığı iki şikayet mektubundan anlaşılmaktadır.

Molla Ahaveyn'in eserinde belirtildiğine göre felsefî bir takım görüşlere kapılan ve gurura saplanan Molla Lütü, şeriat kurallarına saldırmış, çevresine öğrencileri, cahil ve heveslerine düşkün kimseleri toplamış, onların çoğunu hemen hemen inkâra ulaştırmış, sapkınlığı kesin bir kimseydi. Ancak bu iddialara öteki kaynaklarda rastlayamıyoruz. Öteki kaynaklar ise onun eleştiri ve taşlamalarında herhangi bir ayırımı yapmaksızın bilim adamlarını, vezirleri ve beyleri hedef aldığını ve onların Molla Lütü'yi bir bahane ile yok etme konusunda birleştiklerini, İzari Çelebi ile olan tartışmasından sonra ise Sultan II. Bayezid'in ona duyduğu kırgınlığı fırsat bilerek ünlü "Hadis derisi" olayını düzenlettirdikleri konusunda birleşmektedirler.⁹

Ahmet Paşa'nın mektuplarından anlaşıldığına göre de Molla Lütü, Sinan Paşa'nın ölümünden sonra, onun vakfiyesini ve vasiyetini saklamış, daha sonra bir adamı vasıtasıyla Sinan Paşa'nın mühür yüzüğünü çaldırılmış, bir yolunu bularak kendisini Sinan Paşa'nın vakfına müteveli tayin ettirmiştir. Mektuplarda belirtildiğine göre Molla Lütü, bu arada Sinan Paşa'nın terekesindeki kıymetli kitapları, başkalarından çaldığı kıymetsiz kitaplarla değiştirmiştir. Bu yaptığını örtbas etmek için değiştirdiği kitapların yerine koyduğu kıymetsiz kitapları satmaya çalışmış, bazılarını da satmıştır.

Ahmet Paşa ile Molla Lütü arasında çıkan sürtüşmenin giderilmesi için Molla Kestellî tayin edilmiş, o da yaptığı soruşturmasının sonuçlarını bir rapor halinde padişaha sunmuştur. Molla Kestellî, Ahmet Paşa'yı haklı gösteren bir "Arzname" hazırladığı gibi dönemin bilginlerinden bazıları da Ahmet Paşa lehinde fetvalar vermişlerdir. Ahmet Paşa, yazdığı bu iki mektupta "Arzname" ve fetvalara uyularak Molla Lütü'nin siyasetle cezalandırılmasını istemektedir. Osmanlı'nın yapılanması ve taşıdığı duyarlıklar gözetildiğinde bir alimin "siyasetle" itham edilmesinin ve hakkında "şimşîr-i siyâsetle" cezalandırılmasına dair teklifler öne sürülmesinin¹⁰, onun açısın-

9 Olaya şahit olan bazı öğrencilerin yanlış ve hatalı anlayıp Molla Lütü'nin sözlerini çarpıtarak aktardıkları da düşünülebilir. (Orhan Şaik Gökyay, Şükrü Özen, "Molla Lütü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXX, s. 256.) Ancak bir davaya konu olan böylesi önemli bir meselede öğrencilerin yönlendirildiği zira Molla Lütü'ya düşmanlık besleyen bazı ulemeden isimlerin onun davasında da yer aldıkları ve katledilmesine karar verdikleri süreç göz önünde bulundurulursa, yanlış anlamadan daha ciddi gelişmelerin yaşandığı sonucuna varırız.

10 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. yüzyıllar)*, İstanbul

dan ne kadar büyük bir sıkıntı ve felakete yol açmış olduğu bilinen bir gerçektir. Çünkü Osmanlı devlet aklının en duyarlı olduğu konu siyasettir. “Siyaset meydanı” ise hakkında dinsizlik, fesatçılık ve isyancılık suçlaması yapılan ve bu ithamlarla yargılanıp suçlu bulunanların idam edildiği alan anlamına gelmiştir. Siyaset meydanı, bu günkü anlamının çok dışında özel bir anlam taşıyor ve açıkça idam sehvasının kurulduğu yeri ifade ediyordu.

Aleyhinde yaratılan olumsuz hava sonunda tutuklanan Molla Lütfi, kazaskerler tarafından yargılandı. Ancak yargılama sonunda kazaskerlerin bir hükme varamadıkları anlaşılmaktadır. Molla Lütfi hakkındaki ölüm hükmü Hatipzâde’nin baskısıyla Divan’daki ikinci toplantıda uzun tartışmalardan sonra alınabilmiştir. Böyle bir sonuca varılmasında vezirlerin de etki ve desteği olmuştur. Divanın bu hükmü padişah tarafından da onaylanınca Molla Lütfi, 24 Aralık 1494 tarihinde Sultan Ahmet Meydanında idam edildi.

Mahkemesi sırasındaki savunmaları ve haksız yere öldürülmesi, halkın üzüntüsüne sebep olmuş; şairler ölümüne tarih düşmüşlerdir. Öyle ki kimi tarihçiler ve araştırmacılar onun yargılanma ve infaz edilme tarzını ve savunmasını Sokrat trajedisini andıran bir olay olarak değerlendirirler. Adnan Adıvar ise Molla Lütfi olayını Osmanlı Türkiye’sinde bilim ve düşünce adına yaşanan ilk felaket olarak niteler.

Molla Lütfi, rivayete göre bir dersinde Hz. Ali’nin vücuduna batan oku namaz kıldıkları esnada çıkardıklarını ve Hz. Ali’nin bunu fark etmediğini söyleyerek “İşte asıl namaz budur yoksa bizim kıldığımız kuru kalkıp eğilmedir, onda faide yoktur.”¹¹ şeklinde gerçek namazın önemini ve kişi üzerindeki etkisini açıklar. Bu sözleri üzerine, talebelerinin tepkisi ile karşılaşır. Bir kısım çevrelerce “Deli Lütfi”nin bu sözleri “namazı eğilip doğrulmaktan ibaret sayıyor.” şeklinde yorumlanarak kendisine “zındıklık” isnad olunur. Şeyhülislâm Efdalzâde’nin katle sebebiyet verecek bir hadise olarak görmediği bu durum, kendisine hasım olan Hatibzâde ve Molla İzâri gibi kimselelerin katline fetva vermeleriyle sonuçlanır.

Fakat Molla Lütfi’nin idamına hükmedenlerin başında Hatipzâde geldiği ve onun diğerlerini etkilediği, Hatipzâde’nin Molla Lütfi’nin idam edilmesinde bir başka etkenin, daha doğrusu bir eserin neden olduğu belirtilmektedir. Şöyle ki: “Hatipzâde, Sultan II. Bayezid’e takdim etmek üzere kaleme aldığı Seyyid Şerif Cürcâni’nin *Tecrid*’ine yazdığı hâşiyeyi okuyan

1999, s. 212.

11 Taşkoprizâde, *Şakâik*, s. 170.

Molla Lütüfi, mevcudatın taksimi bölümünde gördüğü yanlışlıklar nedeniyle haşiyeyi aşağılayan bir eser yazacağını ifade eder. Bunun üzerine Hatibzâde kendisini bir ziyafete davet ederek eserinde reddettiği yerleri sorar fakat yeterince bilgi alamaz. Bu durum Hatipzâde'nin canını sıkır. Nitekim Şeyhülislâm Efdalzâde'nin, Molla Lütüfi'nin idamını gerektirecek bir suçtu bulunmadığını söyleyerek heyetten çekilmesi üzerine, Hatipzâde'nin heyetin başına geçerek idama fetva verdiği ve diğer alimleri de etkilediği belirtilmektedir. Hatipzâde'nin, idam kararının ardından bazı yakınlarına, "İşte şimdi kitabımı kurtardım." şeklinde bir söz sarf ettiği de nakledilmektedir.¹²

Kaynaklarda Molla Lütüfi'nin net olarak hangi suçla itham edildiği ve hangi suçta dayanarak idam edildiği meselesi konusunda farklı bilgi ve rivayetler yer almaktadır. Genellikle göze çarpan husus onun zındıklık ve ilhâd ile suçlanmasıdır. Ancak hangi sözünün ya da fiilinin ilhâd ya da zındıklığı için mesned ve delil teşkil ettiği konusunda yeterli bir bilgiye rastlamamaktayız. Molla Lütüfi'yi yargılayan mahkeme heyeti üyelerinden olan Molla Ahaveyn, şahitlerin Molla Lütüfi aleyhinde zındıklık, nübüvveti inkâr, Hz. Peygambere hakaret irtidâd, halkı dinden saptırma gibi pek çok suçlama yönelttiklerini belirtir.¹³ Kınalızâde ise ona yöneltilen suçlamanın "sapıklık, ifsat, dinsizlik ve geniş mezheplilik" olduğunu, Sehî de "küfür sözü söylemek" suçunu işlediğini söylemişlerdir.¹⁴

Molla Lütüfi'nin hayatı, kişiliği ve eserleri hakkında bağımsız bir çalışması olan ve bu çalışması yayınlanan Orhan Şaik Gökyay, kitabına yazdığı önsözde Molla Lütüfi'nin parlak ve imrenilecek kişiliğine, keskin zekasına ve derin bilgisine ve tüm bunları tamamlayan açık ve net diline dikkat çektikten sonra ona karşı beslenen kinin biraz da normal olduğunu dile getirmektedir. Gökyay, düşünürümüzün idamına neden olan üzücü süreçle ilgili olarak şu tespiti yapar: "O, kişiliği daha önceki bilginlerin, sonradan gelenlerce tek el kitabı bilinen, dokunulmaz sayılan eserlerinde yanlışlar bulacak kadar derin bilgisinde ve bunları ortaya koyacak kadar cesaretinde gösteriyor değildir. O, bu yanlışları doğru saymayı, görmezden gelmeyi nefesine yediremediği için açıklamadan edememiştir. O, bu bilgisinin dağıtmak için kendisini aramakta ve beklemekte olan öğrencilerine ve öğrenmek isteyenle-

12 Taşköprizâde, *Şakâik*, s. 170; Gökyay, *age*, s. 10.

13 Molla Ahaveyn, *es-Seyfu'l-Meşhûr ve sâbbi'r-Rasûl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1279, vr. 334.

14 Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretu'ş-Şuarâ*, neşr.: İbrahim Kutluk, Ankara 1978-1981, c. II, s. 152.

re her gittiğinde, bindiği hayvanını kapının halkasına kendisi bağlayacak ve önüne yemini kendisi koyacak kadar tabii; kılık kıyafetinden bir ayrıcalık beklemeyecek kadar gösterişten uzak zevâhire karşı umursuz; Buhârî'nin hadislerini açıklarken gözleri yaşaracak kadar taşkın duygular içinde tertemiz bir Müslüman; beş vakit namazının, eğilip kalkmadan ibaret olduğunu söyleyecek kadar riyasız bir dindar... İşte bu insanın karşısında ve arkasında kızgınlıklarını, kıskançlıklarını onun kanında serinletmek isteyen "ulemâ" kılığındaki bir kinci takımı..."¹⁵

Molla Lütü, At Meydanında idam edilmek üzere götürülürken halkın, yolun iki tarafına toplanarak kendisine övgü dolu sözler söylediği ve imanına şehadet getirdiği belirtilmektedir. 1494'te idam edilen Molla Lütü, Defterdar Mahmut Çelebi Mescidi haziresine defnedilir. İbn Kemal'in diğer adıyla Kemal Paşazade'nin hocası Molla Lütü hakkındaki şu ifadeleri, niçin idam edildiğini gösterir mahiyettedir: "*Akranının kıskançlığı belasına uğradı. İnce tabiatlı, şakacı, nadir söyleyici bir kimse idi. Çoğu kişileri donatırdı. O cihetten düşmanları çoğalıp üstüne geldiler ve iftira ile helakine çalıştılar*". Hoca Sadedin Efendi eserine Molla Lütü'nün idam edilmesi olayı hakkında "Merhûmu ortadan kaldırmak için hileler icad etmişlerdir." demektedir.¹⁶

Kaynaklarda yer alan pek çok tarihçinin de itibar ettiği görülen bu açıklama biçimi yani Molla Lütü'nün "hased-i akran belasına uğradığı"¹⁷ ve bu yüzden idam edildiği biçimindeki açıklama biçimi bizce yeterli ve inandırıcı bir açıklama sayılmaz. Bu açıklama(!) biçiminin bilimsel açılardan sorunsallaştırılması, incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekir. Ki bu da Osmanlı Devletinde yapı ve kültür, yönetim ve düşünce arasındaki ilişkilerin ve geniş anlamda siyasal kültürün irdelenmesini gündeme getirir.

Her şeyden önce sözü edilen bu söz ve ima ettikleri üzerinde durmak gerekir. "Hased-i akran belasına uğramak" ifadesi o çağlarda iktidar sahiplerinin kurdukları ve bu yüzden sorumlu oldukları sistemi anlamak bakımından dikkat çekicidir. İlim dünyasının ve ilim adamlarının her türlü iftira, töhmet, suçlama ve baskıdan uzak biçimde faaliyetlerini yürütmeleri ve kendilerini alabildiğine özgür hissetmeleri bir toplumda ilme verilen değerin pratikteki ölçüsüdür. Eğer ilim adamları ilim yaparken ve düşüncelerini dile getirirken her an bir iftiraya uğrayabilecekleri ve bu yüzden hayatlarını

15 Orhan Şaik, Gökyay, *Molla Lütü*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. VI.

16 Hoca Sadedin, *Tâcu't-Tevârih*, çev.: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, c. II, s. 548.

17 Hoca Sadedin Efendi, *Selimmâme*, İstanbul 1280, c. II, s. 615.

bile kaybedebilecekleri kaygısı altında yaşarlarsa o toplumda ilim gelişmez. Siyaset her şeyi olduğu gibi ilmi ve ilim adamına da tahakküm eder, onları elinde oyuncak haline getirir. İlim o toplum üzerinde güzelliklerini gösteremez. Bunun yerine ilim kılığına girmiş siyaset egemen olur.

Bu sürecin yol açtığı olumsuz durum, ilim adamları üzerinde baskıcı bir etki yaratır ve tarifi imkânsız kalıcı felaketselere yol açar. İlim adamları ilim yapıp insanları, halkı ve yöneticileri aydınlatmak, onlara doğruları ve gerçekleri dürüstçe söylemek yerine, siyaset yapmaya ve iktidarı etkilemeye çalışırlar. İktidar sahiplerinin gözüne girmek ve onların sempatisini kazanarak kendi güvenliklerini sağlama almaya gayret ederler. Bunun en acı sonucu ise ilmi ve ilmî düşünceyi kaybetmektir.

İşte bizim işaret ettiğimiz ve köklü bir sorun olarak gördüğümüz siyaset-ilim ilişkisinin gerisinde yatan siyasetin ilmi nesneleştirme onu daima yönlendiren güçlü etkisidir. Bundan dolayı ilim adamları belirli zamanlarda kendilerini özgür hissetmişlerse de açık ya da gizli biçimde iktidarların keyfiliklerinden dolayı güvensiz bir atmosferde yaşamışlardır. Dolayısıyla başta Molla Lütfi gibi diğer ilim adamlarının sadece “hased-i akrân belası”na uğradıkları açıklaması kesinlikle yetersiz ve yanıltıcı olup onun gerisinde yatan iftira, haset ve suçlama yoluyla ilim adamlarının birbirlerini tasfiye etmelerine olanak tanıyan siyasî ve sosyal yapının etkisini de göz önünde bulundurmak zorunludur. Osmanlı tarihinin belirli dönemlerinde yaşanan bazı iç kargaşa ve karışıklardan dolayı belirli suçlama biçimlerinin oldukça yaygın ve etkili biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bunların başından “zındıklık” gelmektedir.

Molla Lütfi'nin İdamının Hukukîliği

İslam düşünce geleneğinde zındıklık ve ilhad sorunu eskilere kadar uzanan tarihsel, siyasal ve teolojik kökenlere sahiptir. İslam'da ortaya çıkan ilk zındıklık/zendeka hareketi sosyal bir tepki niteliği taşıyan ve İslam inanç ilkelere karşı gizlice direnen ve hatta muhalefet edip onu bozmaya çalışan Mazdekizm ve Maniheizm gibi din taraftarlarından gelmiştir. Kaynaklar bu kesimlerin ağırlıklı olarak Fars kökenli olduğunu ve mevâlî ve şuûbîye hareketleriyle de bağlantılı olduklarını söylerler.¹⁸

18 İslam dünyasında yeni bir sosyal güç olarak mevalînin payı ve sosyo-politik ve entelektüel hayat üzerindeki etkisi hakkında bk. Muhammed Âbid Cabirî, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev.: Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 479 vd.

Nitekim zındık sözcüğünün etimolojisi de bu tarihsel bilgileri doğrular niteliktedir. Zındıklık ve mülhidlik hareketinin tarihsel kökenlerini ve gelişimini inceleyen bazı bilim insanları, bu hareketleri farklı ve bağımsız bölümler altında incelerler. Bunlar: Kelâmî (teolojik) zenâdîka, fikhî zenâdîka, bürokratik zenâdîka, entelektüel zenâdîka, mezhepçi ve kitlesel zenâdîkadır.¹⁹

Zendaka, zındık kelimesine İslam kaynaklarında ilk kez Emevîler dönemimin son yıllarında yazılan kaynaklarda rastlanır. Zındık kelimesi Arapça değildir. Zendîk, zindîk şeklinde okunan Farsça kökenli kelime Sâsânî dönemindeki senevî (düalist) karakterli bir inanç yapısı ortaya atan Zerdüşî ve Mani dinleriyle ilgili olduğu söylenir. Mani, Zerdüşî'nün ünlü kitabı Avesta'ya bir yorum yazmış ve minyatürlerle süslediği bu kitabına da zend(=yorum) adını koymuştur. Şu halde *Zend-Avesta* sözü Avesta'nın yorumu anlamına gelmektedir. Araplar da bu kitaba ve içerdiği inançlara inananlara "Zend'e inanan" anlamında zendî kelimesini kullanmışlar ve zamanla da kendi telaffuzlarına uydurarak zindîk, zendîk (çoğulu zenâdîka) kelimesini geliştirmişlerdir.²⁰

Görüldüğü gibi İslam düşünce tarihinde zındık sözcüğü, İslam'a yabancı bir din olan Zerdüşîtlük ve o coğrafyada yaşayan benzeri inançları betimlemek üzere kapsayıcı olumsuzlayıcı bir kelime olarak kullanılmıştır.

İlhâd kelimesi ise Arapça'dır. Kur'an'da "doğru yoldan sapan, uzaklaşan, sapıklığa düşen" anlamında birkaç yerde kullanılmıştır. Örneğin Hac suresi 22/25. ayetinde şöyle geçer: "İnkâr edenleri, Allah'ın yolundan yerleşik ve yolcu bütün insanlar için eşit kılınan mescid-i haramdan alıkoyanları ve orada zulüm ile yanlış yola saptırmak (bi ilhâdin) isteyenleri can yakıcı bir azaba uğratarız."

Bu Kur'anî kavram zamanla İslam'ı diğer din ve inançlara karşı savunan Kelamcılar tarafından ve işin hukuksal yönüyle ilgilenen fıkıhçılar tarafından da kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı literatürüne de kelam ve fıkıh kitabiyatı yoluyla geçmiş ve mülhid-zındık sözcükleri aralarındaki ince fark atlanarak çoğunlukla eşanlamlı olarak yaygın biçimde kullanılmıştır.

Zındık kelimesi önceleri davranışlarında İranlıları taklid eden, abes ve eğlenceye düşkün kimseler için daha sonraları Maniheizm mezhebine girip

19 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, 2.bs, İstanbul 1998, s. 19 vd.

20 Bekir Topaloğlu, "Zındık", *İslam Ansiklopedisi*, c. XIII, ss. 558-559; Ahmet Yaşar Ocak, *age*, s. 6 vd.

iki Tanrı inancını benimseyen herkes için kullanılmıştır. Abbasiler döneminde kelimenin anlamı biraz daha genişleyerek ulûhiyyeti inkar eden ve dinde hafiflik gösteren herkes için kullanılmıştır. Halife II. Velid bin Yezid'in mürebbisi Abdussamed b. Abdülala bir zındıktı.²¹ Ca'd b. Dirhem için de zındıklık ithamında bulunulmuştu. Kendisi zındıklıkla itham edilmiş olsa da Halid b. Abdullah el-Kasrî zındıkları takip ve cezalandırma hususunda acımasızdı.²² Câhız, Zanâdika'nın dinî kitapları hakkında geniş bilgi vermiştir. Câhız'dan sonra Isfahânî (396/397) zındıklar hakkında bilgi vermiş onların Seneviyye (düalist) adıyla bilindiğini iki ilaha taptıklarını ve Maniheizm ilkelerini benimsediklerinden söz etmiştir.²³

Abbasî Halifesi Mehdi (ö.169/785), başına *Sahibu'z-Zenâdika* ünvanı taşıyan ve görevi zındıkları ve inançlarını ortadan kaldırmak olan şahsı getirdiği müstakil bir daire kurmuştur. Zındıklıkla itham edilen herkesi öyle olmasa da öldürüyordu.²⁴ Mesudi: "Mehdi, dinsizleri öldürmekte aşırıya gitmiştir. O, bunları red için kitaplar yazdırmış onlara cevap vermek için ilmi münazaralarla görevli bir heyet oluşturmuş ve Zenâdika Dairesi Başkanı'nun idaresine verdiği görevi zındıkları araştırmak ve yargılamak olan devlet dairesini oluşturmuştur."²⁵

Halife Mansûr, bir ibâhî olarak suçlanan ve dinin insanlara helal kıldığını haram, haram kıldığını helal sayan, bu amacı doğrultusunda dört bin hadis uydurduğu söylenen İbn Ebi'l-Evca'yı zındıklık suçlaması nedeniyle öldürmüştür.²⁶ Mansur döneminde vezirlik yapmış İbn Mukaffa, İran Zerdüşť geleneğine sahip bir sistem önermişti. Siyasî ve kültürel anlamda İran etkisi bu dönemde vardı.²⁷ Fars kültüründen yapılan çeviriler İslam kültürünün bünyesini derinden etkilemiştir. Mehdi döneminde Maniheizm oldukça etkili olmuştur. Abbasi yönetimi yabancı inanç ve kültürleri şiddet yoluyla sindirme politikası izlemiştir. 168/784'de Bağdat'ta pek çok mühlid

21 Ebu'l-Ferec el-Isfahani, *el-Egani*, Mısır 1927, c. VI, s. 132.

22 Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi-Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal*, çev.: İsmail Yiğit, Kayhan Yayınları, İstanbul 1985, c. II, s. 418.

23 Isfahânî, *Egani*, c. III, s. 73; Hasan İbrahim Hasan, *age*, c. II, s. 419

24 Hasan İbrahim Hasan, *age*, c. II, s. 419.

25 Ebu'l-Hasan Ali bin Hüseyin el-Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, tahk.: Abdülhamit Muhyittin, Dâru's-Saâde, Mısır 1964, c. II, s. 401.

26 Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev.: Ethem Ruhi Fığlalı, Pınar Yayınları, İstanbul 1999, s. 88.

27 Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni-Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, çev.: İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1993, c. I, s. 238 vd.

ve zındık ölümle cezalandırılmıştır.²⁸

İslam devletleri genişleyen topraklarla birlikte karşılaştıkları farklı inançlarla yüzleşme problemiyle de baş etmek zorunda kaldılar. Kelamcılar bu işin apolojik yönünü üstlenmişler ve İslam inancının temellerini aklî ve naklî delillerle diğer inanç mensuplarının iddialarına karşı savunmuşlardı. Bu açıdan onlar dış işleri bakanlığı gibi çalıştılar. Ancak diğer sorun daha sıcak ve tehlikeliydi. Görünüşte İslam'ın üstünlüğünü kabul eden ancak halk arasına karışarak kendi inançlarının propagandasını yapan Maniheist ve Zerdüşter sadece inanç ve düşünce sorunu olmakla kalmıyor, pek çok siyasal ihtilalci hareketin de geri planını oluşturuyordu. Bu yüzden devlet yetkilileri zındıklık ve ilhad konusunu kendi güvenlikleri açısından birincil derecede bir sorun olarak algıladılar. Ebu Cafer Mansûr (ö.158/775) döneminden sonra halife Mehdî zamanında zındıklık ve ilhad hareketleri öylesine güçlenmiş ve genişlemişti ki halife diğer tüm işleri bir kenara bırakarak bu hareketlerle ilgilenmek zorunda kaldı. Tenasüh, hulûl, ulûhiyet iddia edenler gibi farklı girişimler karşısında siyasal önlemler alındı. Ayrıca bu dönemde sultanlar ile ulema arasında kurumsallaşan bir yakınlaşma da görülmektedir. Sultanlar İslam'a aykırı inanç ve fikirlerin ele alınıp çürütülmesi için entelektüel ve teolojik çaba göstermesi için ulemadan yardım istedi. İslam düşünce tarihinde, zındıklık hakkında risale yazılmasını emreden ilk halife Mehdi olmuştur.²⁹ Ulema da başta zındıklık ve ilhad olmak üzere diğer inanç ve düşüncelerin İslam açısından durumunu ortaya koyan eserler ve risaleler yazdılar. Yazılan bu metinler, ağırlıklı olarak cedelci bir yöntemle kaleme alınmıştır. Kalam eserlerinin yazılma gerekçelerinin başında bu saydığımız gelişmeler büyük rol oynamıştır. Kalam'a yöneltilen cedelci olması, muhataplarının delillerini çürütmeye odaklanması hususunun gerisinde yatan tarihsel ve toplumsal neden budur.

Osmanlı Din Bürokrasisinin Yapısı

Sahn Müderrisliği makamının Osmanlı din bürokrasisi içinde taşıdığı önemi de bu burada hatırlamak gerekir. Sahn müderrisliği Osmanlı yüksek uleması hiyerarşisinde ilmiye bürokrasisine sıçramak için oldukça önemli bir ko-

28 Ebu'l-Ferec Abdurrahman bin Ali İbn Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c. VIII, s. 293.

29 Abdurrahman bin Ebu Bekr Celaleddin es-Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdu'l-Hamî, Kahire 1969, s. 271.

numdu. Buraya gelmek geldikten sonra da buradaki konumunu muhafaza etmek gerçekten maharet isteyen bir işti. Tokat gibi Anadolu'nun mütevazi bir kentinden gelip hocası aracılığıyla Fatih'in gözüne giren ve kısa zamanda Sahn müderrisliğine tırmanan Molla Lütü'nin İstanbul yüksek uleması arasında ilgi, dikkat ve biraz da antipati çekmiş olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bunlara Molla Lütü'nin biraz alaycı kişiliği, sert ve uzlaşmaz üslubu da eklenince hakkındaki olumsuz düşüncelerin abartılarak yayılmış olması da kuvvetle muhtemeldir.

Osmanlı'da ilmiye sınıfın içinde (silk-i ilmiye, tarîk-i ilmiyye) üst basamaklara yükselmek eserler vermek, dersler ve vaazlarla göz doldurmak ve böylece sultanın gözüne girmekle mümkün oluyordu. Daha açık bir anlatımla, İmparatorluk çapında ilmiye bürokrasisinin zirvesine giden yol, gidildikçe daralan ve çetrefil bir hal alan ve nihayet önceden buraları ele geçirmiş olanların sığabileceği sayıda ve nitelikte kişiye yer veriyordu. İşte Sahn müderrisliği de bu geçidin en tehlikeli ve en dar yeriydi.³⁰

Bu durum Molla Lütü'nin başına gelenlerin en önemli bürokratik nedeniydi: "Tepeye çıkmaya talip adaylar, bu daracak geçitten geçebilmek için birbirleriyle kıyasıya mücadele etmeyi göze almak zorundaydılar. Molla Lütü gibi güçlü bir rakibi o geçitten atmanın tek yolu ise ancak hayatına son vermekle mümkün olabilecekti ve öyle oldu."³¹ Bizce iş bu kadarıyla kalmadı. Zira Molla Lütü tasfiye edilirken arkadan gelen muhtemel benzerlerine de gözdağı verilmiş ve bürokratik dengeler takviye edilmiştir.

Dinsel bürokrasinin bu kadar hassas olduğu bilindiğine göre Molla Lütü'nin nasıl olup da kısa zamanda şaşılacak bir hızla yükseldiği sorusu akla geliyor. Bu soruya cevap vermek için Osmanlı'da ilmiyye sınıfında uygulanan "intisâb" geleneğini akılda tutmak gerekir. Molla Lütü'nin, "*Zamanın Ebû Hanîfe'si*" olarak bilinen Molla Hüsrev'in öğrencisi olduğu aktarılır. Ancak esas olarak o, Sinan Paşa'ya *kapılanmıştır*. Molla Lütü'yi yukarıya taşıyan ya da ona yardımcı olan hocası Sinan Paşa'nın rolü büyüktür. Osmanlı intisap sistemi gereğince Molla Lütü, hocası Sinan Paşa'nın yanında tahsil görür. Bir bakıma onun himayesi ve güvencesi altındadır. Bu durumu ona bir

30 Uzun dönemler boyunca Sahn müderrisliği için ayrılan kadro sayısının sadece sekiz olduğunu bilmek, bu konunun ne kadar elde edilmesi zor olduğunu ortaya koyar. Fahri Ünan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 1993, s. 176. Ayrıca Sahn müderrisliğindeki münhal kadrolar için yapılan müderrislik imtihanları için bakılabilir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 64 vd.

31 Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, s. 226.

tür dokunulmazlık tanımış ancak hocasının ardından hakkında biriken husumetin de patlak vermesine yol açmıştı. *İntisâb* sisteminin zaafı ve kırılabilirliği de burada yatmaktaydı.

Müslümanlar dinlerinin diğer dinlerden farkını vurgularken İslam'ın bir din adamları sınıfına sahip olmadığı gerçeğini büyük bir istekle dile getirirler. Gerçekten de Hıristiyanlık gibi dinsel örgütlenmenin oldukça belirleyici olduğu diğer bazı dinlerle karşılaştırıldığında İslam dini daha sade ve dünyevî bir görünüme sahiptir. Ancak olayın kuramsal yönünün dışında bir kurumsal ve tarihsel boyutu da vardır. Burası teoriyle de çok fazla örtüşmez. Dinlerin dünya kurma ve dünya koruma işlevleri, ne kadar manevî olursa olsun onları iktidarlar bütünleşme ya da en azından ona yakınlaşma zorunluluğuyla karşı karşıya getirmiştir. Bu husus, dinin öğretilerinden çok onun geliştiği coğrafyada hüküm süren siyasal ilişki ve kültürel ortamla yakından ilgilidir.

Osmanlı'da zındıklık ve mühlidlik geleneğinin daha çok siyasal bir hassasiyetle paralel geliştiği görülmektedir. Zındık ve mühlid, Osmanlı resmî İslam görüşü olan Ehl-i Sünnet inanç sistemine aykırı olma durumunu anlatmasının yanında bir de "Râfızîlik" suçlamasına da yol açmaktadır. Osmanlı devletinin yine bir Türk devleti olan Safevîler ile olan iktidar savaşının teolojik ve politik bakiyesi sayılan bu yafta sorunu (Şîî, Alevî, Rafîzî, Kızılbaş olma) bugüne kadar Türk toplum ve politik yaşamını etkileyegelmiş en hassas sorunlardan biridir. Nitekim aynı olguyu Molla Lütî'nin mahkemesinde ileri sürülen ithamlarda da görüyoruz. Onun bir mühlid, zındık olmasının yanında bir de sapık fikirlerle halk arasında huzursuzluk ve fitne çıkardığı dile getirilmiştir. Devletin bu ithamları kulak ardı etmesi düşünülemezdi. Sanığın dinî görüşleri bir yana siyasal açıdan Safevî yandaşı olduğunu ima eden söylenti ve iddiaları Osmanlı bürokrasisi tarafından ciddiyetle ele alınıyordu. Nitekim Molla Lütî diğer suçlamalar bir yana fıkhî tövbesi kabul edilmeyen ve o dönemlerde (15-16. yüzyıllar) siyasî açıdan en ağır suçlardan sayılan "dâî zındık" ithamıyla suçlanmıştı.³²

Gerçekten de ruhbanlık hem kurumsal açıdan hem de kuramsal açıdan İslam'ın teolojik öğretilerine temelden aykırı bir kurumdur. İslam daha başlangıçta ruhbanlık eğilimlerini dinî ve ahlakî açıdan geçersiz ilan etmiş ve

32 Molla Lütî, bunun dışında zındıklık, irtidad, halkı saptırma, peygambere hakaret, ifsâd, geniş mezheplilik gibi suçlarla itham edildi. Orhan Şaik Gökyay, Şükrü Özen, "Molla Lütî", *DİA*, c. 30, s. 256.

bunu bir tür dinde aşırılık ve sapkınlık olarak nitelemiştir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan bir ayette ruhbanlık açıkça zikredilerek ele alınmış ve bunun Allah'ın bir buyruğu olmadığı aksine insanların dinde aşırıya kaçan bir yorumları sonucu ortaya çıktığı bildirilmiştir. Hadîd Suresi'nde geçen ayetin meali şöyledir:

"Sonra bunların izinden ard arda peygamberlerimizi gönderdik. Meryem oğlu İsa'yı da arkalarından gönderdik, ona İncil'i verdik. Ona uyanların kalplerine şefkat ve merhamet vermiştik. Uydurdukları ruhbanlığa gelince onu biz yazmadık/emretmedik. Fakat kendileri Allah rızasını kazanmak için/gerekeşiyle bunu yaptılar. Ancak buna da gereği gibi uymadılar. Biz de onlardan iman edenleri mü-kâfatlarını verdik. İçlerinden çoğu da yoldan çıkmışlardır." (Hadîd, 57/27)

Ayrıca Hz. Muhammed'in hayatında da ruhbanlık benzeri uygulamaların yer almayışı aksine bazı örneklerde de görüldüğü gibi yasaklanması olgusu sonraki Müslüman kuşaklar açısından ruhbanlığı imkânsız kılmıştır. Ruhbanlık bizatihi bir yaşam biçimi olarak, özgün İslamî deneyimin parçalandığı ve Müslüman kitleler arasında farklı felsefî ve mistik eğilimlerin ortaya çıktığı dönemlere özellikle hicrî 3. yüzyıl sonrasına özgü bir şekillenme olarak karşımıza çıkacaktır.

Günümüzde İslam'ın Şii yorumu dışarıda tutulacak olursa Müslümanların büyük çoğunluğunun ruhbanlık ve din adamlığı konusunda olumlu düşünceler taşımadığını belirtmek zorundayız. Şia dünyasında da din adamlarının otoritesinin ve Ayetullah kültünün dinî ve sosyal yetkilerinin zaman zaman ciddi biçimde sorgulandığını da göz ardı etmemek gerekir.³³

Bu aşamada şu hususun altını çizmenin gerekli olduğu kanaatindeyim. Bağımsız bir din adamları ve ruhban sınıfının olmayışının İslam'ın bir ayrıcalığı olduğu sıkça dile getirilirken, din bilginlerinin toplumsal konuları ve sorunları konusuna yeterli bir ilgi gösterilmemiştir. Bu, dinsel düşüncenin toplumsal seyri ve gelişimi ile de yakından ilgili bir konudur. Çünkü dinsel düşünce onu üreten, sistematize eden, savunan, öğreten kesim olan din adamlarının (Bu deyim, en azından Sünnî dünya açısından sıkıntılı olduğunu bilerek kullanıyorum.) sosyal durumlarından bağımsız biçimde düşünülemez.

Molla Lütfi olayı örneğinden hareket ederek Osmanlı'da din ve siyaset

33 Ahmet el-Kâtip, *Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, çev. Mehmet Yolcu, Ankara 2005. Şii teolojisinin temelini oluşturan imamet düşüncesinin ana kavramlarının tarihsel ve politik gelişimini eleştiren yazar pek çok kavramın (imamet, gaybet, bed'a, velâyet-i fakih, intizâr ve mehdilik vb.) da analizini yapmaktadır. Ahmet el-Kâtip, *age*, ss. 56, 160, 198, 221, 232, 272, 303.

ilişkisinin iç yüzünü ortaya koymak ve karakteristiğini belirlemek mümkündür. Osmanlı devleti iki farklı dünyanın, iki farklı medeniyetin ve iki büyük dinin kesiştiği ve çoğunlukla da birbirleriyle karşı karşıya geldiği duyarlı bir coğrafyada kurulmuştur. Anadolu zaten eski kadim uygarlıkların beşiği olan ve pek çok eski inanç ve kültürün izlerini taşıyan bir coğrafyadır. Özellikle Hıristiyanlık açısından dinsel ve siyasal açıdan büyük önem taşıyan Doğu Roma İmparatorluğu'nun hemen başucunda ortaya çıkan ve kısa denilebilecek bir zamanda İstanbul'u fethederek Doğu kilisesinin merkezini sınırlarına katan bir İslam devleti olması, Osmanlı Devletine dikkat çekici özellikler kazandırmıştır.

Osmanlı Devleti kuruluş aşamasından itibaren, sürekli biçimde aşırı politik, çok dinli ve çok kültürlü bu coğrafyada hüküm sürmenin avantajlarının yanında zorluklarını da derinden yaşamıştır. Denebilir ki her şey siyasî iktidarı sağlamlaştırma ve devam ettirme ihtiyacı açısından değer ve anlam kazanmıştır. Bu hususun dinî anlayışa ve dinî kurumsallaşmaya da yansdığı kolaylıkla tahmin edilebilir.

Bu konuyu irdelediğimizde Türklerin henüz Anadolu'ya geçiş yapmadan önceki dönemde İslam'la ilk tanışmalarına kadar geri götürülebilecek bazı köklü etkileşimlerin izlerine rastlarız. Pek çok İslam tarihi uzmanı Türklerin Müslüman olmalarıyla birlikte Sünnî İslam'ın güç kazandığı değerlendirilmesini yapar. Türklerin İslam öncesi kültürlerinden taşıya geldikleri otoriteye bağlılık, birlikte hareket etme, sosyal ve siyasal bütünlüğe azami riayet gibi özellikleri onların İslam'ın Sünnî yorumunu kolaylıkla tanıyıp benimsemelerine yol açmış olmalıdır. Başlangıçta Batıya göç ederken kendilerinden önce İslam dinini benimsemiş olan İran halkıyla tanışmış ve Emevî yönetiminin mevaliyi dışlayıcı politikasından dolayı belirli bir dönem Şiî muhalif yorumun etkisi altında kalmışlar ise de zamanla otoriteye olan eğilimlerinin onları Sünnîliğe yaklaştırmış olduğu düşünülebilir.³⁴

Osmanlılardan önce Türklerin kurduğu Selçuklu Devleti de yoğun biçimde Ehl-i Sünnet mezhebinin ve özellikle de Hanefî fıkıh sisteminin prensiplerine göre yönetilmiştir. Ehl-i Sünnet imamet/hilafet teorisinde imamın yerine getirmesi gereken şartlar arasında "*bidatlarla ve dini bozan fitnecilerle*

34 Türklerin sosyo-politik gelişimleri ile teolojik kimliklerinin oluşumu arasında sıkı bir ilişki vardır. Türk yöneticilerin Sünnîliği geliştirme ve koruma doğrultusundaki kararlılıkları ağırlıklı olarak Selçuklu döneminde başlamış ve bu politika Osmanlı hükümdarları tarafından da sürdürülmüştür. Bk. Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdeniz'e 2000 yıl*, çev.: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004, s. 245 vd.

savaşması, sünnete sahip çıkması” yer almaktaydı. İmam, sultan dinin koruyucusu olacaktır. Bu şartın gerisinde siyasî otoriteyi sağlama alma ve sürekli kılma arzusu yatmaktaydı.³⁵ “*ed-Dîn ves’-sultân tev’emâni*”(= *Din ve sultan ikiz kardeşler*.) Gazzâlî’nin eserlerinde sıkça dile getirdiği bu söz dinin siyasî iktidara duyduğu ihtiyacı ilan etmektedir. Ancak burada tartışılması zorunlu başka bir sorun bulunmaktadır.³⁶

Din, bir toplumda saf haliyle indirildiği özgün ve katıksız biçimiyle bulunmaz. Araya tarihin ve kültürün de girmesiyle dinî anlayış ve uygulamalarda farklılaşmalar olur. Bu, kendisinden kaçamayacağımız sosyolojik ve kültürel bir olgudur. Üstelik bu olgusal durum yalnızca İslam’a özgü de değildir. Hemen hemen tüm büyük dünya dinlerinde bu farklılaşma gerçeği yaşanmıştır. Şu halde iktidarın dini koruması ve kollaması ne anlama gelir? Korunan şeyin içeriği nedir?

Tarihe pratik ve olgusal bir bakışla bakıldığında din sözünden hep belirli bir mezhebî anlayışın kastedildiği ve bir dinin belirli yorumunun öne çıkarıldığı görülür. İktidarın dini koruması ise olgusal anlamda dinin belirli bir yorumunu resmîleştirirken diğer yorumlarını da sapık ilan etmesi ve tasfiye etmesi biçiminde algılanmış ve bu doğrultuda uygulanmıştır. İşte hem bizde hem de Batı’da yaşanan mezhep kavgalarının ardında yatan dinsel gerekçe budur. Ortada bir mücadele varsa, bu iktidar kavgasına işaret eder. Savaş için öne sürülen dinsel gerekçeler ise dinin aşırı yorumundan başka bir şey değildir. Siyasî ve toplumsal durumları, tasarrufları ve talepleri meşrulaştırmak için dinin kullanılması daha yumuşatılmış bir ifadeyle dine başvurulması hem iktidarlar ve hem de onlarla mücadele eden hareketler için vazgeçilmez ve yaygın bir davranış biçimi olmuştur. Ve buna bağlı olarak da tüm Sünnî iktidar sahipleri tarihsel kökenlerden gelen düşünme alışkanlıkları nedeniyle, farklı dinsel yorumları kendi otoritelerini yok etmeye çalışan birer siyasal kalkışmanın maskelenmiş biçimi olarak algılamışlardır. Göstermiş oldukları tepkinin en önemli nedeni bu olmuştur.

Selçukluların yaşadığı ciddi sorunların başında Şii İsmailî-Batınî akımların doğurduğu tehdit geliyordu. Selçuklu iktidarı Batınî akımlarla siyasî açıdan mücadele ederken dinsel ve düşünsel alanda da bunları etkisiz kılmaya çalıştı. Bu amaçla kurulan ünlü Nizamiye medreselerinin temel işlevi Sünnî İslam’ı savunmak ve Batınîlik başta olmak üzere diğer dinî ve felsefî

35 Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak*, s. 215 vd.

36 Ebu Hâmid Gazâlî (ö.1111), *el-İktisâd fi’l-i’tikâd*, Beyrut 1988, s. 148, 149.

akımların görüşlerinin yanlışlığını ortaya koymaktı. Gazzalî'nin bu medreselerde hocalık yaptığı ve eserler yazdığı bilinmektedir.

Osmanlı Türklerinde bu konu daha sistematik bir düzeye yerleştirildi. Zındıklık ve fâsitlik suçlamasının Hanefî fıkıh sistemi açısından temellendirildiği ve yapılan işin meşrû bir dayanağa dayandığı izlenimi verilmiştir. Örneğin Molla Lütî'den yaklaşık olarak 32 yıl sonra farklı bir gerekçeyle (Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den daha üstün olduğu görüşünü halk arasında yaymak ve böylece fesat çıkarmak suçundan) idam edilen Molla Kabız (ö.934/1527) olayında İbn Kemâl sonradan yazdığı eserinde bu işin din açısından meşruluğuna dair açıklamalar yapmıştır. Eserinde, Hanefî hukukçusu Kâdihân tarafından yazılan *el-Fetâvâ el-Henafiyye* adlı eserinde böyle kimselerin katline hükmedileceğine dair bir bölüm (*Risâle fîmâ yeteallaku bi lafzi'z-zındîk*)³⁷ yer almaktadır.

Dolayısıyla merkezîlik Anadolu'da ortaya çıkan her siyasî iktidar açısından temel öneme sahip bir kavramdı. Siyasî düşünce merkezîleşme ekseninde gelişirken dinî ve ilmî düşüncenin de buna paralel olarak merkezîyetçi bir duyarlılık taşıya geldiği görülmektedir. Dinî düşünce her zaman siyasî ihtiyaçların baskısını sırtında taşımıştır. Dolayısıyla din uleması da siyasî iktidara bağlı bir memur gibi çalışagelmiştir. Sünnî İslam'ın ruhbanlık ve din adamlığı kurumunu reddetmesi de bu sürecin hızlanmasına katkıda bulunmuştur. Dinî düşüncenin serüveninde göze çarpan tektipleştirme, merkezîleşme ve bunun sonucu olarak farklı yorumları sürekli olarak kuşkuyla karşılama refleksi buradan ileri gelmektedir.

Kuramsal düzeyde Sünnî İslam, ruhban sınıfının olmayışıyla tebarüz ederken pratikte ulema adı verilen bir oluşum ve kesim her zaman var olmuştur. Uzun yıllar boyunca imparatorluğun ideolojisinin oluşturulmasında, kurumsallaştırılmasında ve yaygınlaştırılmasında ulema sınıfı, devlet bürokrasinin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ulema sınıfının diğer İslam imparatorluklarındaki ulema sınıfında yapılanma açısından farklılıkları göze çarpmaktadır. Osmanlı toplumsal piramidinin dört ögesini şunlar oluşturuyordu: Askerler (ehl-i seyf), ulema (ehl-i ilm), bürokratlar (ehl-i kalem) ve esnaf, çiftçi ve tüccar (ehl-i ziraat ya da ehl-i hiref)...erkân-ı Erbaa denilen bu sınıflardan ehl-i ilm, silk-i ilmiye, tarîk-i ilmiye olarak da bilinirdi. Ulemanın sınıfsal yapısı Fatih'in izlediği

37 İbn Kemâl, *Risâle fîmâ yeteallaku bi lafzi'z-Zındîk*, (*Resâilü İbni Kemâl* içinde), neşr.: Ahmed Cevdet, İstanbul 1316, c. II, ss. 240-249.

merkeziyetçi politikayla birlikte 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güçlenmeye başladığı görülmektedir.

Ulemanın toplum ve devlet içinde bu görece yükselişi onu en hassas öğelerden biri haline getirdi. 14 ile 17. yüzyıllar kesitinde ortaya çıkan ilhad hareketlerinin büyük çoğunluğunun İstanbul'da ulema arasında ortaya çıkması da izlenen merkeziyetçi politikayla yakından ilgilidir. Ulema merkezde bir güç ve itibar biriktirme ve bunu koruma düşüncesiyle hareket etmiş ve arasında çıkan farklılıkları ve uyumsuzlukları büyük reaksiyonla karşılamıştır. Bu sistem açısından istenen bir şeydir. Zira ulema arasında yaşanan olayların derhal halka ve devlet bürokrasisine yansması kaçınılmazdı. Bazı ilhâd ve zenâdıkâ sanıklarının yargılanmalarını bizzat padişahların istemesi ve mahkemeyi izlemeleri de bu duyarlıktan kaynaklanmaktaydı.

İslam düşünce ve siyaset tarihinde baskı olayının iki düzeyi vardır. İlki tarihsel olarak da önce gelen Haricîlerin *isti'râz* uygulamalarıdır.³⁸ Düşünceye yönelik baskının İslam tarihindeki örneklerinden diğeri de devletin uyguladığı *mihne*dir. Mihne, Abbasî hükümdarlarından Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde, *Halku'l-Kur'an* tartışmalarında siyasî iktidarın taraf olması ve Sünnî ulemâyı tasfiye etmek ve sindirmek üzere baskı politikasına başvurmasıdır.³⁹ Mu'tezile ekolünün temel tezlerinden biri olan Kur'an'ın yaratılmışlığı görüşü, başta Hadisciler olmak üzere Sünnî ulemâ tarafından şiddetle reddedildi. Mu'tezileyi yanına alan Me'mûn, mihne sürecini başlatan meşhur fermanını yayınladı. Me'mûn'un metni felsefî ve teolojik nitelikli kuramsal bir konuyu, bir "*devlet meselesi*" hâline getiriyor, Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşü doğrultusunda fikir beyan etmeyenlerin sorgulanmalarını ve tutuklanmalarını emrediyordu. Ferman, valiler tarafından uygulandı ve kitlelerin saygı duyduğu meşhur âlimler yakalanıp sorguya çekildiler, eziyet gördüler.

38 İsti'râz, Mezhepler Tarihi'nde Haricilerin uyguladığı bir çeşit sorgulamaya verilen addır. Buna göre Haricîler rastladıkları kişilerin mü'min olup olmadığını tespit etmek amacıyla ona çeşitli sorular sorarlardı. Büyük günah işleyen kişinin durumu, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumları gibi konularda aldıkları cevaplara göre o kişinin mü'min olup olmadığına karar verirlerdi. Eğer mü'min değilse o kişiyi hemen öldürürlerdi. (Ahmet b. Yahya el-Belâzurî (ö.279/892), *Ensâbu'l-Esrâf*, c. VIII, s. 144. Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 195.) Biz isti'râz kavramını, sadece Haricilerde görülen uygulama olarak değil İslam toplumunda iktidarın dışında Müslümanların birbirlerine karşı uyguladığı hoşgörüsüzlük ve baskıları tanımlayıcı çarpıcı bir kavram olarak kullanıyoruz.

39 Mutezile ve halku'l-Kur'an konusunda bk. Muhammed Erşid Ukeylî, "el-Mutezile ve Silatuhum bi Mihmeti Halkı'l-Kur'an", *Dırâsa Tarihiyye*, Dımaşk, ts., c. XIII, sayı: 41-42.

Abbâsî iktidarı, kendini hak dinin savunucusu saymış, bid'atçılara ve sapıklara karşı dini koruma görevini yerini getirdiğini ilan etmişti. Sultan ve hükümdarların gerçek dini sapıklara karşı koruma görevi tüm Ortaçağ İslam devletlerin resmî politikalarını siyasal meşruiyetlerini oluşturmuştur. Şî yöneticiler, kendilerini *Ehl-i Beyt'in yardımcıları* ve zâlimlerin düşmanı olarak görürlerken, Sünnî hükümdarlar da sünnet düşmanlarına ve bid'atçılara karşı dini koruma misyonunu üstlenmişlerdi. Mihne uygulamaları kitleler tarafından büyük tepki ve nefretle karşılandı. İktidarın koğuşturma için Mutezîlî bir fikir olan *Halku'l-Kur'an* sloganını seçmesi, Mu'tezilenin yara almasına yola açtı. İslam'da dinî ve felsefî düşüncenin doğmasında ve gelişmesinde büyük katkıları olan Mu'tezile, mihne gerekçesiyle darbe yedi ve bir daha kendini toparlayamadı.⁴⁰ Mihneyi uygulayan üç halifeden sonra gelen Mütevekkil (ö.247/861) bu uygulamaya son verdi. Sünnî ulemâya uygulanan baskıları ortadan kaldırdı, hadisçilerin faaliyetlerine de destek verdiğini açıkladı. Mutezileyi cezalandırdı. Bundan dolayı Sünnî tarihçiler onu "*Nâsıru's-Sünne*" ünvanıyla yüceltiler.⁴¹ Bu tarihten sonra da Sünnî ulema ile sultanlar arasındaki ilişkinin daha da sıklaştığı görülmektedir.⁴²

Bu yaklaşmanın tarihsel, teolojik ve politik bir ürünü olarak Osmanlı din ve devlet bürokrasisinin taşıdığı duyarlık, merkezîlik ve homojenleşme doğrultusunda bir politikanın her düzeyde işlediği ve ortaya çıkan sorunları hızlı ve pratik biçimde kendince çözdüğü görülmektedir. Ancak bu yapılan işlerin hukuktan yoksun yerine getirildiği anlamına alınmamalıdır. Her iktidarda olduğu gibi Osmanlı devleti de yapılan illerde bir hukukîlik ve bir meşruiyet dayanağı aramıştır. Bunu da ulema ile kurduğu ittifak ve dayanışma sayesinde Sünnî teolojisinde ve pratik olarak Hanefî fıkhında bulmuştur. Ancak yine öyle görülüyor ki bu mekanizma her zaman yüksek bir adalet ve hakkaniyet duygusuyla hareket etmemiştir. Zaman zaman bu mekanizmada yer alan yüksek bürokrat ve ulema, kişisel itibar ve ikbal duygusuyla hareket ederek hiç de adil olmayan süreçler düzenlemiş ve haksız yargılara imza atabilmiştir. Olgunun tartışılması gereken önemli başka bir yönü de siyasal kültürü olumsuz etkilemiş ve Osmanlı sonrası dönemin devlet-birey ilişkisine de yansımış olmasıdır.

40 Mutezile'nin siyasal iktidarla olan ilişkisi bağlamında *Halku'l-Kur'an* sorununun değerlendirilmesi için bk. Mahmut Ay, *Mutezile ve Siyaset-Mutezilizmin İktidar Mücadelesi*, Ankara 2002, ss. 301-306.

41 Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb*, c. IV, ss. 80-86.

42 Mehmet Evkuran, *Sünnî Paradigmayı Anlamak-Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005, s. 105 vd.

Kaynakça

- Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Yayınevi, 2. baskı, İstanbul 1970.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
- Cabirî, Muhammed Âbid, *İslam'da Siyasal Akıl*, çev.: Vecdî Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Evkuran, Mehmet, *Sünnî Paradigmayı Anlamak-Bir Ekolün Politik ve Teolojik Yapılanması-*, Ankara 2003.
- Gazâlî, Ebu Hâmid, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Beyrut 1988.
- Gökay, Orhan Şaik, *Molla Lütî*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- Gökay, Orhan Şaik; Şükrü Özen, "Molla Lütî" md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt XXX.
- Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi-Siyasi, Dinî, Kültürel, Sosyal*, I-VI, çev.: İsmail Yiğit, Kayhan Yayınları, İstanbul 1985.
- Heper, Metin, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Özgün adı: *The State Tradition in Turkey*, İngilizceden çeviren: Nalân Soyank, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006.
- Hoca Sadedin, *Tâcu't-Tevârih*, I-II, İstanbul 1279.
- , *Tâcu't-Tevârih*, çev.: İsmet Parmaksızoğlu, I-V, Ankara 1992.
- Hoca Sadedin Efendi, *Selîmnâme*, I-II. Cilt, İstanbul 1280.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni-Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, I-III, çev.: İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul 1993.
- İsfahani, Ebu'l-Ferec, *el-Egani*, I-XIII, Mısır 1927.
- İbn Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman bin Ali, *el-Muntazam fi Tarihi Umem ve'l-Mulûk*, I-XVIII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "II. Osmanlı Bilimi Literatürü", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, cilt II, İstanbul 1998.
- Kâdihân, Fahreddin Hasan bin Mansûr, *el-Fetâvâ*, I-III, Bulak 1310.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I-II, İstanbul 1972.
- el-Kâtip, Ahmet, *Şia'da Siyasal Düşüncenin Gelişimi*, çev.: Mehmet Yolcu, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2005.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretu's-Şuarâ*, nşr. İbrahim Kutluk, I-II, Ankara 1978-1981.
- Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılkçı Görüşler*, çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, Pınar Yayınları, İstanbul 1999.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1986.
- Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali bin Hüseyin, *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinu'l-Cevher*, I-IV, tahk.: Abdülhamit Muhyittin, Dâru's-Saâde, Mısır 1964.
- Molla Ahaveyn, *es-Seyfu'l-Meşhûr ve sâbbi'r-Rasûl*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1279.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklık ve Mühlidler (15. ve 17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1998.
- Özen, Şükrü, "Molla Lütî'nin İdamına Karşı Çıkan Hamîduddin Efendi'nin Ahkâmı'z-Zındık Risâlesi", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı IV, İstanbul 2000, ss. 7-16.
- Özen, Şükrü, "İslâm Hukukunda Zındıklık Suçu ve Molla Lütî'nin İdamının Fikhîliği", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı VI, İstanbul 2001.
- Roux, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev.: Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1965.
- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Ankara 1993.
- Suyûtî, Abdurrahman bin Ebu Bekr Celaleddin, *Tarihu'l-Hulefâ*, tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdu'l-Hamî, Kahire 1969.
- Taşköprîzâde, Ebu'l-Hayr İsamüddin, *eş-Şakâik el-Nu'mâniyye (fi Ulemâi Devlet'l-Osmânî)*, çev.: Mecdi M. Efendi (Edirmeli), Mısır 1296.